

УДК 343.911(4)(09)

Макаренко Н. К. – кандидат юридичних наук, доцент, здобувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В ІСТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Досліджено виникнення і процеси трансформації професійної злочинності в контексті розвитку європейської цивілізації. Здійснено аналіз ідентичності окремих характеристик професійної злочинності різних історичних епох.

Ключові слова: злочинець, професійна злочинність, кримінальна субкультура, злочинна ієрархія, європейська цивілізація, арго.

Розгляд проблеми професійної злочинності без вивчення її історії не може мати наукового обґрунтування. Знання щодо етапів зародження і розвитку професійної злочинності дає змогу осягнути цю проблему в багатовимірній площині та сформулювати про неї об'єктивне уявлення. З огляду на те, що історичний аспект зазначеного питання не отримав повного висвітлення в науковій літературі, розгляд історії виникнення та формування професійної злочинності є актуальним.

Уперше тип професійного злочинця було виокремлено в класифікації правопорушників, прийнятій на Гейдельберзькому з'їзді Міжнародного союзу криміналістів у 1897 році. Тоді поняття професійного злочинця фахівці пов'язували з небажанням відмовитися від учинення злочинів [1]. Однак у практиці боротьби зі злочинністю тип професійного злочинця і сам термін «професійний» почали вживати набагато раніше.

Злочинні осередки з притаманними їм рисами є давнім феноменом, наявним у різних цивілізаціях і народах. В античні часи особистість людини вивисували над поведінкою і вчинками. У давньогрецькій міфології світ зображено як героїчну повсякденність. Будь-які особливі дії та вчинки (злочин) у міфології греків набувають вигляду подвигу. Для пояснення навіть найтяжчих

злочинів греки використовували волю богів, хоча це не звільняло громадянина грецького полісу від відповідальності, помсти богів або родичів жертви, переслідувань або вигнання (одного з найстрашніших видів покарання в грецькій античній культурі).

Грецькі міфи формують уявлення про злочин відповідно до обставин, описують образ злочинця-героя (бога або людини – героя від народження). Це, наприклад, Прометей, який викрадав вогонь з благородних намірів, Антігона, яка порушила заборону Креонта, але виконала борг, Ясон, який викрав золоте руно, Одиссей, котрий покарав наречених Пенелопи тощо. Відомий також і фаталізм греків, їхня віра в долю і рок. Згідно з цим злочин могли пояснити нещасною долею людини, хоча покарання за його вчинення все одно було невідворотним.

Антична культура тісно пов'язана з морем і морськими пригодами. Грабежі й напади, спрямовані проти ворогів, варварів і чужинців, греки сприймали як норму. Насильство як культурна категорія одразу стає звичайною практикою в грецькому полісі та за його межами. Агресію вважають виправданою, якщо вона здатна принести благо групі. Лікурґ у Спарті доручав строго виховувати дітей і молодь чоловічої статі, дозволяючи злодійство для того, щоб молоді люди самі вчилися виживати. Він також увів інститут кріптії – каральних експедицій, які періодично проводила держава. Для здійснення таких заходів залучали переважно спартанську молодь [2, с. 150].

Оскільки греки протиставляли себе всьому варварському світу, що перебував за межами поліса, то античний світогляд важливою деталлю насильства (і, відповідно, злочину) передбачав територію, тобто місце злочину або легітимного покарання. Місце злочину визначає, скоєно насильство навмисно чи випадково, учинено його як самооборону або напад.

Таким чином, за часів античності девіантні, схильні до насильства особи, зазвичай розподіляють реальність на дві частини, і, відсторонюючись від «інших», «чужих», розправляються з ними. Тому в грецьких міфах основою сюжету часто постають військові походи (Троя) або походи з метою викрадення чого-небудь (золоте руно) [3].

Професійна злочинність не є статичною. Вона пов'язана з виникненням нових способів і видів злочинів, модифікацією старих, а також зі зміною психології злочинця тощо. Однак сутність її залишалася незмінною.

В епоху Античності серед злочинних діянь, яким були притаманні ознаки такого професіоналізму, можна виділити фальшивомонетництво, яке виникло в VIII столітті до н. е. в античній державі Лідії на узбережжі Егейського моря. Саме там фальшивомонетники-ковалі почали карбувати перші підроблені металеві монети з благородних металів. Те, що фальшивомонетництво було розвинутим явищем, підтверджують також інші історичні джерела. Так, один із перших законів, прийнятих афінським архонтом Солоном (650–560 роки до н. е.), стосувався фальшивомонетництва [4, с. 8]. У Стародавньому Єгипті цей злочин карали членоушкодженням, причому відрубували саме той орган, що «провинився» [5, с. 15]. У Стародавньому Римі в IV столітті до н. е. імператор Корнелій видав закон про переслідування грошових фальсифікаторів (фальшивомонетників) [6, с. 24].

До цього періоду належать перші документальні згадки про піратство як одне з найпоширеніших професійних злочинних діянь. Наприклад, ще до нашої ери існували тевкри (пірати Близького Сходу XV–XI століть до н. е.) і долопійці (скірійці) (давньогрецькі пірати VI–IV століть до н. е.) [7, с. 58]. Римське право розглядало піратів як ворогів усього людського роду (*hostis humanis generis*).

Серед професійних злочинів того часу можна виділити вбивство за допомогою отрути. У Стародавньому Римі в 320 році до н. е. відбувся перший судовий процес щодо справи так званих матрон-отруйниць. А в 82 році до н. е. в Римі було прийнято закон, який передбачав боротьбу зі злочинними отруєннями.

Випадки отруєння з метою вбивства були також поширені у більш пізні часи. Середньовіччя як жорстока епоха була відома отруйниками, серед яких особливої слави набули іспанський король Філіп I та французька королева Катерина Медічі. У згаданий період з'явилися отруйники-професіонали, які за певну плату вбивали людей шляхом отруєння. Наприклад, італійка Тофана виготовила популярну отруту без смаку і запаху, яку назвала на свою честь – «аква тофана». За її допомогою жінка отруїла понад 600 осіб, зокрема двох римських пап [8].

Узагалі в середньовічні часи злочинність являла собою серйозну проблему для суспільства, найбільшими чинниками якої виступали війна і соціальна незадоволеність суспільства. Варварські набіги в Стародавньому Римі значно скоротили

продуктивність і похитнули економіку, що й ознаменувало перехід до епохи цивілізаційного занепаду – Середньовіччя [9, с. 33–39]. Цей історичний період був безпосередньо пов'язаний з насильством і криміналом. За свідченням святого Ієроніма, протягом 406–416 років варвари знищили всі ознаки цивілізації від Альп до Піренеїв і від океану до Рейну [9, с. 34].

У Середньовіччі злочини переважно супроводжувалися спустошеннями і голодом. Однак військові дії та конфлікти не означали, що в ролі злодія обов'язково постає ворог або загарбник, адже досить часто злочинцями були самі захисники тих чи інших територій (воїни, найманці, жителі провінції). Насильство стає настільки звичним явищем, що поняття «злочин» поступово замінює поняття «гріх», а розвиток релігійних уявлень починає випереджати розвиток закону.

У ті часи спроби боротьби з правопорушеннями передбачали посилення покарань, процедури переслідування злочинців і ведення слідства (можна згадати кримінальний закон Священної Римської імперії – кодекс «Кароліна»). Проте ці зміни не стосувалися соціокультурних чинників. По суті, існувало лише фізичне протистояння криміналу, підкріплене написаними пізніше законами і традиціями, а будь-яких дієвих соціальних механізмів протидії не існувало. Злочинцем, в умовах поширеного насильства (зокрема легітимного), міг стати кожен.

Головними соціальними критеріями, які регулювали ставлення до криміналу і злочину, були не лише тяжкість злочину, а й статус злочинця та культурні традиції, закріплені в біблійних текстах. Вважалося, що людина низького походження більше схильна до порушення закону, ніж вельможа. Інакше кажучи, метою законів був захист привілейованих верств населення.

У ці часи набули поширення організована злочинність і певний кримінальний професіоналізм. Зокрема, у творах західних літописців та мандрівників початку XII століття згадуються перші злочинні організації. Йдеться про державу Ассасинів, якими в середні віки називали ісмаїлітів, шиїтів. Засновником її був Хасан ібн Саббах, відомий як «Старець Гори». Завдяки політичним інтригам, підкупу, обману і вбивствам він досяг значного впливу та авторитету. Хасан організував у гірській фортеці Аламут (сучасний Іран) фанатичну секту професійних убивць із суворою ієрархією. Згадка про них тримала в страху всіх державних правителів від Європи до Азії. Ця організація нараховувала

понад 40 000 осіб, готових без вагань виконати наказ їхнього лідера. Для досягнення мети вони використовували будь-які засоби (отруту, кинджали, обман і підкуп) [10].

Унаслідок середньовічних воєн із середини XIV століття банди найманців-солдат становили «пролетаріат» європейського суспільства. Лицарство замінялося освіченістю і заможністю. Громадянство витіснило родове дворянство з республік. Унаслідок цього дворяни прагнули освоїти солдатське ремесло й згодом почали фігурувати як кондотьєри та їх ватажки.

Падіння аристократії стало водночас і суттєвою причиною занепаду середньовічної епохи. Індустрія та забезпеченість зробили громадян нездатними до самозахисту і вони почали звертатись до найманців, які всюди пропагували право кулака і самоуправство. Війни між Монферрато і Міланом, Сієною та Перуджі, Пізою і Флоренцією безперервно забезпечували найманих бандитів новою здобиччю. Групи злочинців представляли собою мобільні добре організовані військові держави. Їх ватажка підтримувала рада, до якої входило чотири капітани-рейтарі (cavalieri) і стільки ж капітанів-піхотинців (masnadieri). Важливі питання вирішували на загальних зборах. Констеблі, маршали, каптали мали різні градації (grades) у військовому союзі. До лав таких банд належали також судді, нотаріуси, скарбники, які розпоряджалися коштами. Ці банди супроводжував цілий гарем жінок, черниць і маркітанток.

Військовий табір був ринком, на якому продавали військову здобич. Причому крупні банки Європи мали ділові зв'язки з капітанами. З представниками влади різних держав вони вели переговори на дипломатичних засадах, як з рівними: їх посланців зазвичай приймали в малій військовій раді або на великому парламенті; до держав відправляли прокураторів та ораторів; приймали і видавали договірні грамоти, на яких кожен капітан ставив свою печатку [11, с. 1125].

У XV столітті в Неаполітанському королівстві сформувалося злочинське товариство з назвою «Каморра». Злочинство, грабежі, розбої, шахрайство тощо були основною сферою їхньої злочинної діяльності. Її члени брали різну контрибуцію з усіх мандрівників та із заможних громадян, обкладали митом усі гральні заклади Неаполя і примушували контрабандистів ділитися з ними своєю здобиччю. Пізніше від цього товариство відокремилось нове – Mala Vita. У той самий час на острові

Сицилія було утворено інший таємний союз – «Маландріно», або «Мафія». Саме злочинне об'єднання дало свою назву сучасним кримінальним структурам.

Дослідники західноєвропейської злочинності акцентують на поступовій модернізації форм кримінальної поведінки під час переходу від Середньовіччя до епохи Нового часу.

Для пояснення цього процесу використовують концепцію *violence-to-thief*, згідно з якою разом з накопиченням багатства, зростанням промисловості, урбанізацією, а також паралельно до «процесу цивілізації» звичаїв, відбувається еволюція форм злочинів проти власності – від насильницьких, які зазвичай асоціювалися з розбійними нападами, до більш витончених крадіжок без використання насильства, що насамперед практикували професійні злодії великих міст.

Проблемам професійної злочинності було присвячено низку ордонансів кінця XIV століття у Франції. Залишаючи осторонь економічні причини їх виникнення (пов'язані з проблемою зайнятості населення), розглянемо детально, як чиновники уявляли злочинців. По-перше, потенційними правопорушниками вважали тих, хто відмовлявся працювати і вів розгульний спосіб життя, відвідував кабаки і будинки розпусти тощо. По-друге, більшість з цих людей узагалі не мала гідної професії (*metier*), що надавало підстави для їх вислання з міста на сільськогосподарські роботи. До того ж, їхній спосіб життя та бродяжництво підвищувало можливість вчинення злочину.

Важливо, що в усіх ордонансах було наголошено на міському способі життя цих «злочинців». Економічні причини насильницького вигнання небажаних елементів з Парижа та інших європейських міст доповнювались прагненням чиновників мінімізувати діяльність представників злочинного світу в містах.

Дійсно, місто було ідеальним місцем для створення й існування банди, адже туди постійно приїжджали торговці та ремісники, селяни, розорені під час війни, колишні солдати, які охоче поповнювали лави професійних злочинців. Для зустрічі майбутні компаньйони зазвичай обирали таверну, церкву або просто вулицю. У місті також легше було збувати вкрадене та загубитися в натовпі в разі небезпеки.

Члени банди досить часто користувалися системою розпізнавальних знаків: мітками на одязі та шапках, жестами і спілкувались на певному жаргоні. Союз скріплювала спільна

трапеза, келих вина і клятва – дії, що мали в очах учасників майже магічне значення. Зазвичай у клятві злочинство називали «ремеслом», що дає стабільний «заробіток».

Причому злочинство вважали не просто професією, адже воно, як і будь-яке ремесло передбачало певну спеціалізацію його представників. Уже в XIII столітті в Парижі діяла банда, яка заманювала приїжджих до собору Паризької Богоматері і, поки ті роздивлялися скульптури, зрізала в них з поясів гаманці. Деякі банди спеціалізувалися на крадіжках зі зломом, а інші – на відкритті замків, скуповуванні краденого тощо.

Повну інформацію про спеціалізацію в злочинському світі можна отримати зі списку «професіоналів» банди Кокійярів, який було складено зі слів самих злочинців: «зломщик» – той, хто вміє відкривати замки; «збирач» – той, хто зрізає гаманці; «насмійник» – злочин, який заманює роззяв грати в азартні ігри; «відправник» – убивця (з метою грабежу); «грабіжник» – той, хто нічого не залишає тому, кого він грабує; «кидало» – той, хто продає підроблені золоті злитки і ланцюги та дорогоцінне каміння; «шахрай» – той, хто продає підроблені золоті злитки чи недоброякісний товар і видає себе за помічника торговця, або той, хто приймає на зберігання викрадені речі; «звідник» – той, хто виграє в азартні ігри в роззяви все, що в нього є, і нічого йому не залишає; «чистий» – той, хто ночує з торговцем (або іншою людиною) і краде в нього гроші, одяг та всі речі, викидає їх у вікно своєму спільнику, який там чекає; «гуляка» – той, хто заговорює зуби священику (або будь-якому іншому), кому хочуть продати підроблений злиток, ланцюг або дорогоцінне каміння; «шулер» – це гравець в кості та інші ігри, який завжди виграє; «бретонець» – крадій; «напарник» – той, хто йде слідом за «гулякою».

У списку Кокійярів наявна не лише інформація щодо спеціалізації злочинців, а й вказівки стосовно можливості «кар'єрного зростання». Члени банди вважали, що злочинство є наукою як і будь-яке інше ремесло. Вони розподіляли злочинців на тих, хто вже добре опанував цю науку, і тих, кому потрібно було ще навчатися. Керував злочинними бандами зазвичай «метр».

Спеціалізація злочинців не лише надавала професійний характер їх діяльності, а й створювала всередині злочинного світу своєрідний неписаний кодекс поведінки, порушення якого, автоматично позбавляло злочинця підтримки товаришів. Окрім

знання власної справи, у житті справжнього злодія-професіонала важливу роль відігравали вірність обраному ремеслу й ухилення від інших видів злочинної діяльності. Ця обставина досить важлива для розуміння середньовічної професійної злочинності та ставлення до неї в суспільстві. Розмежування злодійського ремесла на окремі спеціалізації та його внутрішня структура нагадують професійний поділ традиційної міської громади, звичайного ремісничого цеху. Однак до цієї соціальної ієрархії додаються морально-етичні норми, порушника яких завжди вважають злочинцем.

Наявність таких норм у злочинному світі підтверджує, що його представники не вважали себе маргіналами у середовищі добropорядних громадян. Вони всіляко підкреслювали нормальність свого способу життя і «ремісничий» характер діяльності: мали будинки, сім'ї та чимало знайомих, які не підозрювали про злочинний характер їхньої діяльності [12, с. 319–324].

У Парижі першої половини XVIII століття розглядали слідчу справу проти банди Картуша (процес «Луї Домінік Картуш і його спільники», 1721–1728 роки). Розслідування злочинів Картуша та його банди почалося в складній суспільно-політичній обстановці. Франція в 1720 році переживала період спекуляцій, заснованих на невдалому фінансовому експерименті уряду та банкрутства всієї системи. З одного боку, це супроводжувалося падінням популярності уряду, а з іншого – зростанням відчуття незахищеності в суспільстві, викликаного серією нерозкритих убивств з метою заволодіння цінними паперами. Такі трансформації суспільних настроїв визначили розмах процесу, що розпочався у вересні 1721 року, та його ідеологічний супровід (було вигадано міф про могутню ієрархічну злочинну організацію, якій приписували всі нерозкриті злочини в Парижі).

Кримінальну діяльність Картуш почав з кишенькових крадіжок. Майстерність своєї справи він відточував у циганській злодійській школі. Під час служби в армії Картуш познайомився за допомогою злодійської мови (арго) з багатьма колишніми злочинцями. Повернувшись після цього в Париж він організував професійну банду, до якої належало понад 300 осіб. За структурою вона нагадувала великий армійський підрозділ. Методи роботи та конспірації було запозичено в поліції. Невеликі

групи очолювали «сержанти» і «лейтенанти», а загальне керівництво здійснював Картуш і його помічники. У банді були «розвідники», доносителі, фахівці з навчання новачків. Злодійська організація мала місце конкретне дислокації та зони свого впливу, де інші злочинці не мали права діяти. Банда Картуша була жорстко дисциплінована і мала винятковий внутрішній порядок. За будь-якої підозри в зраді Картуш убивав цю людину, не чекаючи підтвердження.

У матеріалах справи Картуша зберігся унікальний лист, отриманий у серпні 1722 року лейтенантом у кримінальних справах від кишенькового злодія, який утік з Парижа. У цьому листі він закликає покарати не лише злодіїв, його друзів, а й представників влади, які покривали злочинців і сприяли їхній діяльності. З нього стає зрозуміло, що професійний злодій уявляє злочинний світ як єдину соціальну спільність.

Справа Картуша свідчить про існування злочинних організацій, які мали конкретну структуру, дисципліну, сфери впливу зі «своєю» поліцією і навіть власну школу з навчання кишенькових злодіїв.

Члени злочинного світу володіли злодійським аргом. Аналіз арготизмів, зафіксованих на сторінках документів справи Картуша, а також свідоцтв їх уживання, дає змогу дійти висновку про існування системи знаків, які виконували функцію розпізнавання «своїх» і позначення приналежності до злочинного світу. Кодуванню піддавалися терміни, які безпосередньо стосувалися професійної діяльності злодія.

Значне місце в матеріалах судового процесу Картуша посідає опис злодійських притонів, а саме: їх топографічне розташування, функції в злочинному світі Парижа (конспірація, реалізація краденого, спільне проведення часу) тощо.

Так, М. М. Гернет зазначає, що аналогічні описання життя злочинного світу столиць Європи здійснювало багато авторів того часу: Клегер – був очевидцем життя світу убогості та злочинності Відня; Гюйо – досліджував злочинний світ Парижа, Бернальд Квірос й Авгіланієдо – писали про злочинність та проституцію Мадрида; Нічефоро і Сигеле – вивчали це явище в Римі. Незалежно від часу і географії вивчення, переважно картини, описані з життя злочинного світу, мають багато спільного [13, с. 410].

Таким чином, у першій половині XVIII століття в Європі було сформовано особливий злочинський соціум. Його члени, на думку начальника паризької таємної поліції Ф. Е. Відока, систематично учиняли крадіжки, шахрайство та інші злочини проти власності, розвиваючи професійну спритність та майстерність. Професійні злочинці усвідомлювали спільність злочинного світу, послуговувались спеціальною системою знаків, а також використовували притони для повсякденного життя й організації злочинної діяльності [14].

Люди, джерелом існування та прибутків яких був злочин, відомі з античних часів. Представники злочинного світу як невід'ємної частини соціального розвитку впродовж усього цивілізаційного становлення вдосконалювали свою діяльність паралельно з економічним і науково-технічним прогресом. Таким чином, консолідація злочинних елементів почалася з найпростіших і замкнутих професійних злочинних груп і пройшла тривалий еволюційний шлях, що призвело до формування професійних злочинних співтовариств.

У різні історичні періоди професійна злочинність використовувала різний культурний код, символіку, по-різному вибудовувала ієрархію та внутрішньогрупові відносини. Однак низка типових рис притаманна професійній злочинності незалежно від простору і часу свого існування формувала закрите і складно структуроване громадське об'єднання – кримінальний соціум. Сучасна професійна злочинність містить архаїчні характеристики й елементи, які є актуальними, тому що постійно відроджуються, відтворюються та поширюються.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Съезд немецкой группы Международного союза криминалистов в Гейдельберге // Журнал Министерства Юстиции. – 1897. – № 8. – С. 287–290.
2. Петров М. К. Античная культура / М. К. Петров. – М. : РОССПЭН, 1997. – 352 с.
3. Гусейнов Г. Древнегреческие мифы об обществе [Электронный ресурс] / Г. Гусейнов. – Режим доступа: <http://postnauka.ru/video/46427>. – Загл. с экрана.

4. Вермуш Г. Аферы с фальшивыми деньгами: из истории подделки денежных знаков / Г. Вермуш. – М. : Международ. отношения, 1990. – 107 с.

5. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В. С. Макарчук. – [Вид. 3-тє, доповн.]. – Київ : Атіка, 2001. – 624 с.

6. Войнаровський Д. Р. Історико-правові аспекти фальшивомонетництва / Д. Р. Войнаровський // Науковий вісник ДДУВС. – 2006. – № 4. – С. 21–28.

7. Формирование категории транснациональных преступлений как фактор развития современной методологии криминалистики : монография / Д. С. Хижняк. – Саратов : Наука, 2013. – 128 с.

8. Гурочкин Ю. Д. Судебная медицина : курс лекций / Ю. Д. Гурочкин, В. И. Витер. – М., 1999. – 328 с.

9. Буассонад П. От нашествия варваров до эпохи Возрождения. Жизнь и труд в средневековой Европе / пер. с англ. И. А. Петровской ; П. Буассонад. – М. : Центрполиграф, 2010. – 383 с.

10. Ассасины [Электронный ресурс] // Википедия : [сайт]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Ассасины>. – Загл. с экрана.

11. Грегоровиус Ф. История города Рима в Средние века (от V до XVI столетия) / пер. с нем. ; Ф. Грегоровиус. – М. : АЛЬФА-КНИГА, 2008. – 1280 с.

12. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 2 : Жизнь города и деятельность горожан / А. А. Сванидзе (отв. ред.). – М. : Наука, 1999. – 345 с.

13. Гернет М. Предисловие к работе «Преступный мир Москвы» / М. Н. Гернет // Избранные произведения. – М., 1974. – 640 с.

14. Измайлов И. Уголовный роман Эжена Видока / И. Измайлов // Вокруг света. – 2007. – № 6. – С. 172–180.

Стаття надійшла до редколегії 21.10.2016
